

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Рішення вченої ради університету
_____ 2020 року,

Протокол № _____

Проректор з навчальної роботи

_____ (підпис) _____ (ініціали,
прізвище)

_____ 2020 року

м.п.

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
з навчальної дисципліни
«Джерела сімейного права»
для підготовки на третьому освітньому рівні
здобувачів освітньо-наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 081 Право
галузі знань 08 Право
за денною та заочною формами навчання**

м. Хмельницький
2021

ЗМІСТ

Стор.

1.	Структура вивчення навчальної дисципліни		
1.1.	Тематичний план навчальної дисципліни		2
1.2.	Лекції		3
1.3.	Семінарські (практичні, лабораторні) заняття		4
1.4.	Самостійна робота здобувачів		10
1.5.	Індивідуальні завдання		14
1.6.	Підсумковий контроль		18
2.	Схема нарахування балів		20
3.	Рекомендовані джерела		21
4.	Інформаційні ресурси в Інтернеті		38

1. Структура вивчення навчальної дисципліни

1.1. Тематичний план навчальної дисципліни

№ теми	Назва теми	Кількість годин												
		Денна форма навчання						Заочна форма навчання						
		Усього	у тому числі					Усього	у тому числі					
			Лекції	Сем. (прак).	Лабор.	Ін. зав.	СРС		Лекції	Сем. (прак).	Лабор.	Ін. зав.	СРС	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
1.	Теоретико-правові та методологічні засади визначення і систематизації джерел сімейного права.	12	2	1				9	12	2	1			9
2.	Історико-правове дослідження становлення та формування джерел сімейного права	12	2	1				9	12	2	1			9
3.	Джерела сімейного права Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави та Радянської України	10					10	10						10
4.	Нормативно-правовий акт як основне джерело сімейного права, що містить державно-правові приписи	13	2	2				9	13	2	2			9
5.	Теоретико-правові та прикладні проблеми визначення інших джерел права, які містять державно-правові приписи у сімейному праві	12	2	1				9	12	2	1			9

6.	Загальновизнані принципи і норми міжнародного права у системі джерел сімейного права	10					10	10					10
7.	Теоретичні та практичні проблеми застосування джерел права, які містять соціально-правові приписи у сімейному праві	13	2	1			10	13	2	1			10
8.	Релігійні норми як особливе джерело сімейного права	12					12	12					12
9.	Теоретичні та практичні проблеми формування джерел сімейного права, які містять правові позиції	14	2	2			10	12	2	2			10
10.	Практика Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини як джерело сімейного права	12					12	12					12
	Всього годин:	120	12	8			100	120	12	8			100

1.3. Семінарські заняття

Семінарське заняття 1

Тема 1. Теоретико-правові та методологічні засади визначення і систематизації джерел сімейного права.

Тема 2. Історико – правове дослідження становлення та формування джерел сімейного права.

Питання для усного опитування та дискусії

1. Поняття та сутність джерел сімейного права. Співвідношення джерел сімейного права з іншими суміжними правовими категоріями.
2. Система та види джерел сімейного права.
3. Джерела сімейного права України періоду античності та раннього середньовіччя.
4. Джерела сімейного права України в період пізнього середньовіччя та нового часу.
5. Джерела сімейного права України новітнього часу.
6. Джерела сімейного права незалежної України.

Аудиторна письмова робота

1. Проаналізувати ідею роздільної кодифікації сімейного та цивільного законодавства в Україні.
2. Проаналізувати одну із спеціальних ознак джерел сімейного права.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: поняття джерела права, поняття форма права, поняття джерела сімейного права, загальні ознаки джерел сімейного права, спеціальні ознаки джерел сімейного права, поняття система джерел сімейного права, періодизація етапів формування джерел сімейного права, історії формування та розвитку джерел сімейного права України.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Концепція джерел сімейного права включає такі питання, як визначення поняття «джерело сімейного права», його правову природу, ознаки, теоретичну значимість та важливість для судової й правозастосовної практики, розвиток джерел сімейного права в законодавстві, що діяло на українських землях, визначення переліку джерел сімейного права та їх систему, а також розкриття визначальних ознак окремих джерел сімейного права України та інших держав, до складу яких входили українські землі та дії на цих землях відповідних правових пам'яток сімейного права відповідних країн. Також слід вказати на значний науковий інтерес до тематики джерел сімейного права в юридичній доктрині.

Для визначення джерел сімейного права потрібно використовувати три поняття:

1) державно-правовий припис, який функціонально є безпосереднім регулятором сімейних відносин, тобто саме правило поведінки, виражене у відповідному джерелі права, що створене суб'єктом правотворчості;

2) соціально-правовий припис, тобто правило поведінки, створене соціальною групою або суспільством у цілому, яке санкціоноване або визнане державою, у випадку наявності прогалини в праві або допустимості застосування звичаю у разі, якщо держава, визначаючи правовий припис, позиціонує його як обов'язковий лише у разі відсутності соціального регулятора, при цьому відсутність визнання або санкціонування соціального припису не впливає на регулювання сімейних відносин, а лише передбачає визнання юридичних наслідків та правовий захист з боку інших осіб та держави;

3) правова позиція, тобто висновок суду як суб'єкта застосування правової норми, відповідного адміністративного органу, а також доктринальні позиції науковців, які можуть рекомендувати усунути прогалини у праві, якщо норма права нечітко визначає правила поведінки або передбачити кращий

спосіб застосування відповідної правової норми (звичайно з певними обмеженнями, передбачених відповідною правовою системою).

Ознаками джерел сімейного права є:

1) спільні з джерелами права загалом: правотворча значимість, всезагальність, нормативність, загальнообов'язковість та загальновідомість (доступність), гарантованість засобами суспільного впливу або державного примусу, формальна визначеність змісту, офіційний характер, публічність, особлива юридична форма вираження і закріплення правових приписів, легальність та легітимність, системність, внутрішня структурованість та ієрархічність;

2) спеціальні ознаки: регулюють специфічну сферу суспільних відносин за допомогою особливого предмета і методу правового регулювання; на них мають великий вплив традиції та релігія; їм притаманна тріадна структура та ієрархічна система, що передбачає пріоритетне застосування державно-правових приписів і допоміжний характер соціально-правових приписів та правових позицій, що застосовуються до регулювання сімейних відносин, які не охоплені правовим регулюванням державно-правовими приписами або можливість такого регулювання санкціонується державою; вони мають особливу мету правового регулювання – зміцнення сім'ї як соціального інституту та союзу конкретних осіб і відображають процеси глобалізації зі збереженням балансу національних і державних інтересів із загальносвітовими процесами.

Джерела сімейного права – це особлива правова категорія, яка позначає сукупність державно-правових, соціально-правових приписів та правових позицій у сфері сім'ї та шлюбу, що регулюють особливу сферу суспільних відносин за допомогою особливого предмета і методу правового регулювання, на які мають великий вплив традиції та релігія, яким притаманна тріадна структура та ієрархічна система, що передбачає пріоритетне застосування державно-правових приписів і допоміжний характер соціально-правових приписів та правових позицій, що застосовуються до регулювання сімейних відносин, які не охоплені правовим регулюванням державно-правовими приписами або можливість такого регулювання санкціонується державою, мають особливу мету правового регулювання та відображають процеси глобалізації зі збереженням балансу національних і державних інтересів із загальносвітовими процесами.

Джерела сімейного права у своїй сукупності становлять певну систему, що характеризується наявністю зв'язків між окремими джерелами сімейного права та їхніми групами, які взаємодіють та взаємодоповнюють одна одну.

Система джерел сімейного права – це сукупність взаємопов'язаних державно-правових, соціально-правових приписів та правових позицій, що є джерелами сімейного права і врегульовують сімейні відносини, становлять поліструктурну, взаємопов'язану та взаємообумовлену, ієрархічну систему правових форм, які мають динамічний (в аспекті регулювання сімейних відносин) та стабільний (в аспекті реалізації правових приписів та правових позицій) характер, об'єктивний (формується під впливом об'єктивних обставин, таких як суспільний та державний розвиток, що зумовлюють необхідність прийняття, зміни або скасування правових приписів та правових позицій) та суб'єктивний (виражають правову свідомість суб'єкта правотворчості та правозастосування) характер.

Основними видами джерел сімейного права є:

1) відповідно до правової традиції виникнення та існування джерел права: традиційні та нетрадиційні;

2) відповідно до ієрархії в сімейному законодавстві України: акти правотворчості; акти, прийняття яких санкціоновано актами правотворчості; акти, які визнані державою або можуть бути використані при застосуванні правових норм;

3) відповідно до предмета правового регулювання: джерела сімейного права, які регулюють: подружні і прирівняні до них відносини, відносини батьків та дітей, інші родинні відносини, відносини усиновлення та відносини, пов'язані із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; джерела права, які побічно регулюють сімейні відносини (наприклад, норми законів, які визначають поняття «член сім'ї», особливості реалізації земельних та житлових прав тощо);

4) залежно від суб'єкта прийняття: акти Верховної Ради; акти Кабінету Міністрів України; акти міністерств та інших органів виконавчої влади; акти органів місцевого самоврядування; акти КСУ, ЄСПЛ та ВС; акти міжнародних організацій та наднаціональних державоподібних утворень; акти

суб'єктів, що не відносяться до держави або місцевого самоврядування: правові звичаї, договори, правова доктрина;

5) залежно від дії у просторі: загальнодержавні, місцеві, локальні;

6) залежно від форми вираження: писані і неписані;

7) залежно від юридичної сили та від місця в системі джерел права: основні і додаткові;

8) залежно від первинності виникнення: первинні та похідні;

9) за змістом: джерела, які містять державно-правові приписи; джерела, які містять соціально-правові приписи; джерела, які містять правові позиції.

Основними джерелами римського права, яке діяло частково на території Північного Причорномор'я, були правові звичаї та місцеві закони (*ius gentium*), надалі – неофіційні систематизації джерел римського права, в тому числі правові акти сенату та інших представницьких органів, а після IV ст. – імператорські конституції. З V століття основним джерелом стала кодифікація, здійснена в часи правління візантійського імператора Юстиніана, а в подальшому – інші кодифікації римського права – «Базиліки» і «Шестикнижжя» Арменопуло, а також Новели (імператорські конституції, видані після кодифікації Юстиніана). Ці правові акти та кодекси врегульовували правове становище подружжя, їхні особисті немайнові та майнові права, права дітей, а також окремі положення опікунського права. Допоміжний характер мали акти преторського права, правова доктрина, а в період ранньої Імперії – імператорські конституції, які в подальшому отримали однакову юридичну силу з іншими джерелами римського права, а також договори, які уклалися з питань реалізації подружжям своїх майнових прав. Безпосереднє застосування римського приватного права до сімейних відносин простежується до XV ст., а як похідного джерела права – до 40-х років XX ст. Непрямо застосування римського права здійснювалося через норми канонічного права, роль яких зросла у зв'язку із прийняттям християнства як державної релігії на території Римської імперії. Норми канонічного права починають врегульовувати шлюбно-сімейні відносини в частині укладення та розірвання шлюбу, умов та перепон щодо укладення шлюбу, кодифіковані у нормах Еклоги, Кормчої книги, Номоканона та Прохірона.

До прийняття християнства як державної релігії в Київській державі основним джерелом сімейного права були звичаї, в подальшому джерельна база регулювання сімейних відносин характеризувалася наявністю трьох правових систем: норм канонічного сімейного права, які переважно застосовувалися у практиці релігійних організацій, у тому числі церковних судів, здійснення обрядів вінчання та розірвання шлюбу; норм Руської правди, церковних статутів та інших актів князівського законодавства, а також звичаєвих норм.

Основними джерелами сімейного права України польсько-литовської доби стали спочатку джерела сімейного права Київської держави, а в подальшому – Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 років (щодо шляхти), магдебурзького (щодо містян) та звичаєвого (щодо селян) права при збереженні пріоритету у застосуванні норм канонічного права в питаннях регулювання умов укладення шлюбу, процедури його укладення (через вінчання), змісту особистих немайнових прав подружжя, батьків та дітей, підстав та порядку розірвання шлюбу. Роль інших джерел сімейного права в цей час була незначною. Місце правової доктрини та судово-адміністративної практики в цей час також є невеликим, вони спрямовувалися виключно на застосування існуючих правових норм, хоча звичайно стали основою при підготовці Литовських статутів та правових актів Сейму.

В період існування Гетьманщини основним джерелом сімейного права стають звичаєві норми, а у випадках, що ними не врегульовані, – норми Литовського статуту 1588 року, канонічного та магдебурзького права. Цим самим зберігається існування трьох систем джерел сімейного права: норм світського права, норм канонічного права, звичаєвих норм. У цей період пріоритет у застосуванні мали норми звичаєвого права. Водночас робилися спроби здійснити кодифікацію норм тогочасного права, однією з яких стала підготовка проекту «Прав, за якими судиться малоросійський народ». Для цього періоду притаманний певний відхід від переважно канонічного врегулювання сімейних відносин, зокрема, розширено можливості наречених в укладенні, а подружжя – в розірванні шлюбу, майнова самостійність кожного з подружжя, а також можливості договірного врегулювання сімейних відносин між ними.

Основними джерелами сімейного права на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії стали Австрійське цивільне уложення 1811 року, а в попередній період – Галицький цивільний кодекс. Інші джерела права, такі як звичаї, релігійні норми, правові акти, які приймалися

земельними представницькими органами та урядами, мали другорядний характер, повинні були відповідати нормам Австрійського цивільного уложення або усувати пробіли у праві. В цей час збільшується роль договірних норм, якими могли бути врегульовані окремі види сімейних відносин.

До видання і вступу в силу «Зводу законів Російської імперії» в сімейному праві українських земель, що входили до складу Російської імперії існувала кілька систем джерел сімейного права залежно від території: на Правобережжі – Литовський статут 1588 року, норми магдебурзького та канонічного права, на Лівобережжі – також норми звичаєвого права, в Слобідській та Південній Україні – правові акти російського сімейного права. Після видання «Зводу законів Російської імперії», останній стає основним джерелом сімейного права на українських землях, що входили до складу Російської імперії із збереженням певних особливостей правового регулювання сімейних відносин для Полтавської та Чернігівської губерній при збереженні значного впливу релігійного фактору на правотворчість та зміст сімейно-правових норм.

В період Української національно-визвольної революції 1917-1921 років у сімейному праві зберігається дія російського та австрійського законодавства, а законодавчі акти, що приймалися, лише епізодично стосувалися сімейних правовідносин (за винятком Закону УНР «Про шлюб та розвід і про реєстрацію актів шлюбу, розводу, народження та смерті», який діяв обмежений час). Виняток становили лише джерела права радянських політичних утворень на території України, якими істотно змінено сімейне законодавство і остаточно виключено із переліку джерел сімейного права релігійні і певною мірою звичаєві норми. Основним джерелом сімейного права спочатку стають урядові декрети, а після 1919 року – сімейні кодекси, які врегульовують навіть ті питання, що регулювалися церковними та звичаєвими нормами (умови шлюбу, перешкоди перед укладенням шлюбу, процедура реєстрації шлюбу, підстави розірвання шлюбу, правовідносини між батьками та дітьми). В цей час певне значення починає відігравати судова практика, яка виконувала функцію усунення суперечностей у правовому регулюванні та тлумаченні змісту правових актів. Зважаючи на знаходження УРСР у складі СРСР значення мали і загальносоюзні акти, зокрема Основи законодавства про шлюб та сім'ю СРСР та союзних республік, а також окремі Укази Президії Верховної Ради СРСР.

2002 року був прийнятий СК України, що ознаменувало відхід від радянської традиції права, виключення окремих інститутів і норм (державна реєстрація актів цивільного стану, опіка та піклування), визначення кардинально нового розуміння сім'ї та шлюбу, що будуються на звичаях та традиціях Українського народу, запозичення передового світового та європейського досвіду сімейно-правового регулювання та запровадженні цілої низки новел у цій сфері.

Семінарське заняття 2

Тема 4 Нормативно – правовий акт як основне джерело сімейного права, що містить державно – правові приписи.

Питання для усного опитування та дискусії

1. Поняття та правова природа нормативно – правових актів як джерел сімейного права.
2. Підходи до класифікації нормативно – правових актів як джерел сімейного права.
3. Місце та значення Конституції як основного закону у сфері сімейних правовідносин.
4. Сімейний кодекс України в системі джерел сімейного права.
5. Закони та підзаконні акти як джерела сімейного права.

Аудиторна письмова робота

1. Проаналізувати Цивільний кодекс як субсидіарне джерело сімейного права.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: нормативно – правовий акт як джерело сімейного права, ознаки нормативно – правового акта, закон як джерело сімейного права, підзаконний правовий акт як джерело сімейного права, класифікація підзаконних нормативно – правових актів як джерела сімейного права.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Нормативно-правовий акт – це джерело сімейного права, яке є письмовим документом (правовий акт), прийнятим компетентним органом держави, органом місцевого самоврядування або уповноваженим суб'єктом цих органів, або народом шляхом ухвалення акта референдуму, який встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує норми права, які містять правила загального характеру й постійної дії, розрахований на багаторазове застосування у сімейних правовідносинах.

Ознаками нормативно-правового акта є:

I. Загальні ознаки, притаманні усім нормативно-правовим актам: особливий суб'єкт правотворчості; юридична сила, яка дає можливість визначити принципи підпорядкування та ієрархічної побудови системи нормативно-правових актів, її залежність від суб'єкта правотворчості та його компетенції; типовість та документарність; особлива процедура прийняття та публікації, яка визначена законодавчо і її порушення впливає на дійсність нормативного акта; прийняття в межах компетенції відповідного органу; дія в просторі, часі та по колу осіб залежно від суб'єкта прийняття відповідного нормативно-правового акта; нормативний характер правового регулювання.

II. Специфічні ознаки, притаманні нормативно-правовим актам як джерелам сімейного права: врегулювання загальних засад шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства та дитинства виключно нормативно-правовими актами у формі законів; є основним джерелом сімейного права, яке має найвищу юридичну силу порівняно із іншими джерелами; спрямованість на врегулювання найважливіших сімейних відносин, які потребують державного впливу та правового захисту, інші сімейні відносини, як правило, врегульовуються джерелами, які містять соціально-правові приписи.

Закон як джерело сімейного права – це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, який приймається органом законодавчої влади або народом через загальнодержавний референдум чи іншими органами в порядку делегованої правотворчості, який регулює найважливіші сімейні відносини і приймається за спеціальною процедурою і може бути скасований або суб'єктом законотворчості, або в порядку конституційного контролю.

Спеціальними ознаками закону є: найвища юридична сила в системі нормативно-правових актів; регулювання найважливіших суспільних відносин; прийняття за спеціальною процедурою, більш ускладненою порівняно із прийняттям інших правових актів; можливість оскарження лише в порядку конституційної юрисдикції.

Закони, які врегульовують сімейні відносини можуть бути згруповані таким чином: за юридичною силою; за строком дії; за структурою і ступенем систематизації; за дією в просторі; за суб'єктами; за предметом правового регулювання.

Підзаконний правовий акт – це нормативно-правовий акт, який приймається уповноваженим суб'єктом (органом державної влади або місцевого самоврядування) відповідно та на виконання конституції та законів в межах компетенції відповідного органу, за відповідною процедурою, яка більш спрощена порівняно із законодавчою та регулює сімейні відносини.

Спеціальними ознаками підзаконного правового акта є: мають меншу юридичну силу, ніж закони; необмежений перелік суб'єктів прийняття; випадки та межі підзаконної правотворчості визначаються законом або підзаконним актом більшої юридичної сили, неоднорідність у юридичній силі підзаконних актів, яка залежить від органу, який видав відповідний акт та підстави видання акта, зазвичай судовий або відомчий порядок скасування актів у випадку їх незаконності або неконституційності.

Підзаконні нормативно-правові акти як джерела сімейного права можна класифікувати: за юридичною силою та дією в просторі (загальнодержавні акти; місцеві акти; локальні акти – акти органів державної влади або місцевого самоврядування організаційно-розпорядчого або внутрішнього характеру); за предметом правового регулювання: програмного характеру; з питань забезпечення реалізації державних програм та норм законодавства розпорядчого характеру, що є підставою для прийняття інших нормативно-правових актів; з питань створення допоміжних та дорадчих органів щодо реалізації державної сімейної політики; з питань реалізації положень законодавства про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; з питань реалізації положень законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству; з питань реалізації положень законодавства про державну реєстрацію актів цивільного стану; з питань реалізації положень законодавства про утримання дітей; з питань забезпечення усиновлення дітей; з питань реалізації положень про сімейні договори.

Конституція України як Основний Закон держави врегульовує питання ієрархії актів сімейного законодавства, визначає конституційні принципи сімейного права, врегулювання питань шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства виключно законами. Якщо говорити про конституційні правові акти інших держав, то конституційні акти, прийняті в кінці XVIII ст., а також конституції монархічних, мусульманських держав, як правило, не врегульовують сімейних питань, а конституції, прийняті в кінці XX ст. або на початку XXI ст. визначають основні засади шлюбу, права та обов'язки батьків і дітей, а також державну підтримку сім'ї, материнства, батьківства та дитинства.

СК України є основним джерелом сімейного права; інші джерела, які містять державно-правові приписи (крім Конституції України та міжнародних договорів) мають підпорядкований характер щодо СК України, а джерела сімейного права, які містять соціально-правові приписи і правові позиції щодо СК України є допоміжними і застосовуються або для індивідуального правового регулювання, або в судовій практиці.

Сімейні відносини також регулюються окремими законами України, переважно з питань регулювання прав дитини, запобігання та протидії домашньому насильству, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також з питань надання державних допомог та державної підтримки сім'ї, материнства та дитинства. Сімейним питанням присвячені також Постанови Верховної Ради України та Укази Президента України, які мають переважно програмний, розпорядчий або інституційний характер. Положення СК України та інших законів України реалізуються у Постановах Кабінету Міністрів України та в наказах центральних органів виконавчої влади.

Семінарське заняття 3

Тема 5. Теоретико-правові та прикладні проблеми визначення інших джерел права, які містять державно-правові приписи у сімейному праві.

Тема 7. Теоретичні та практичні проблеми застосування джерел права, які містять соціально-правові приписи у сімейному праві

Питання для усного опитування та дискусії

- 1 Загальні засади регулювання сімейних відносин та інші принципи сімейного права у системі джерел сімейного права.
- 2 Договір як джерело сімейного права: міжнародний договір та нормативно – правовий договір.
- 3 Поняття та сутність звичаю як джерела сімейного права та особливості його застосування у сімейних відносинах.
- 4 Договір як соціальний регулятор сімейних відносин.

Аудиторна письмова робота

1. Проаналізувати місце правових актів Європейського Союзу серед джерел сімейного права.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: принципи сімейного права, міжнародний договір як джерело сімейного права, основоположні джерела сімейного права ЄС, нормативно – правовий договір, соціально – правові приписи, правовий звичай, релігійні норми.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

У судовій та конституційно-правовій практиці принципи сімейного права активно застосовуються для мотивування судового розсуду, передусім принципи верховенства права, правової визначеності, рівності часток у поділі майна подружжя, добровільності перебування у шлюбі, рівності батьків у обов'язку утримувати дитину, взаємної матеріальної підтримки батьків та дітей, загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини, рівності прав та обов'язків батьків, розумності та справедливості, законності, добросовісності, непорушності права приватної власності, рівності тощо. Як свідчить судова практика, принципи сімейного права, в тому числі загальні засади регулювання сімейних відносин є, по суті, джерелами вищої юридичної сили щодо

інших джерел (крім Конституції України), відповідно до яких здійснюється регулювання сімейних відносин іншими джерелами сімейного права, відповідно до вимог ч. 2 ст. 10 СК України.

Принципи сімейного права можна класифікувати за дихотомічним підходом: 1) принципи, прямо визначені у конституційному, сімейному або цивільному законодавстві: конституційні принципи сімейного права, принципи сімейного права, визначені в сімейному законодавстві як загальні засади регулювання сімейних відносин і принципи сімейного права, визначені в цивільному законодавстві як загальні засади цивільного законодавства; 2) принципи сімейного права, визначені через тлумачення змісту окремих норм права в законодавстві: якими врегульовуються сімейні відносини в цілому; якими врегульовуються шлюбні відносини; якими врегульовуються відносини між батьками та дітьми; якими врегульовуються відносини щодо захисту дітей та державної підтримки сім'ї.

Правова природа загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права полягає у тому, що вони є або самостійним джерелом сімейного права, яке міститься у відповідних правових документах міжнародних організацій, учасниками яких є переважна кількість держав світу або певного регіону (загальноновизнані норми міжнародного права), або принципами, сформульованими у межах відповідних міжнародних документів, укладеними переважною кількістю держав світу або певного регіону (загальноновизнані принципи міжнародного права).

Міжнародний договір України як джерело сімейного права – це правовий акт, укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який має дуалістичну правову природу. Міжнародний договір як джерело сімейного права має пріоритет порівняно із іншими джерелами сімейного права, крім Конституції України, яка залишається Основним Законом, в тому числі і в частині регулювання сімейних відносин.

Основоположними джерелами сімейного права ЄС є: Регламент Рим III, III Брюсельський Регламент «Про юрисдикцію застосовного права, визнання та виконання рішень, а також співробітництво у справах, пов'язаних з аліментними зобов'язаннями», Регламент «Про посилення співробітництва в сфері юрисдикції застосовного права, а також визнання та виконання рішень з питань майна партнерів, що перебувають у зареєстрованому партнерстві», Регламент «Про посилення співробітництва в сфері юрисдикції застосовного права, а також визнання та виконання рішень з питань майна подружжя», а також II Брюсельський регламент, який застосовується до окремої групи цивільно-процесуальних відносин, а саме розлучення, розірвання та анулювання шлюбу, а також до усіх аспектів батьківської відповідальності.

Нормативно-правовий договір є винятковим джерелом сімейного права, який застосовується у випадках необхідності врахування думки кількох публічно-правових суб'єктів, у тому числі органів державної влади (у разі їх розбіжності щодо правового регулювання ряду сімейних відносин), релігійних організацій (у випадках необхідності врахування думки церкви, якщо вона має панівне становище у суспільстві) і має установчий характер при прийнятті нових правових актів, які повинні йому відповідати; попри свою договірну природу є джерелом, яке містить державно-правові приписи і є обов'язковим для застосування на рівні з іншими джерелами.

Важливе значення у системі джерел належить джерелам сімейного права, які містять соціально-правові приписи. Соціально-правовим приписом є правило поведінки, що створене соціальною групою або суспільством у цілому, яке санкціоноване або визнане державою, у випадку наявності пробілу в праві або допустимості застосування звичаю у разі, якщо держава, визначаючи правовий припис, позиціонує його як обов'язковий лише у разі відсутності соціального регулятора. При цьому відсутність визнання або санкціонування соціального припису не впливає на регулювання сімейних відносин, а лише передбачає визнання юридичних наслідків та правовий захист з боку інших осіб та держави. Джерелами, які містять соціально-правові приписи є звичаї, релігійні норми та сімейні договори.

Правовий звичай – це джерело сімейного права, яке містить соціально-правові приписи (національної меншини, іншої соціальної групи, суспільства в цілому), що сформувалося внаслідок тривалого і регулярного використання тих самих правил у сімейних відносинах, санкціоноване державою як таке, що має застосування судом у випадках нерегульованості сімейних відносин СК України або іншими актами сімейного законодавства, які поряд із моральними засадами суспільства та принципами сімейного права мають пріоритет у застосуванні перед правовим звичаєм.

Правовий звичай належить до традиційних джерел українського сімейного права, довгий час був основним джерелом (поряд із правовими та релігійними нормами), а на сучасному етапі – може бути застосований судами або іншими правозастосовчими органами, а також громадянами – членами відповідної етнічної або іншої соціальної групи у випадках, якщо він не суперечить актам сімейного законодавства та моральним засадам суспільства. Норми моралі не є джерелами сімейного права, однак відповідність моральним засадам суспільства є тим критерієм, який дозволяє визначити звичаї, які є правовими, тобто джерелами права.

Правові звичаї як джерела сімейного права можна класифікувати відповідно до предмету регулювання: звичаї, які регулюють шлюбні, подружні і прирівняні до них відносини; які регулюють відносини батьків та дітей; які регулюють інші родинні відносини; регулюють відносини усиновлення та відносини, пов'язані із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

В судовій практиці склалася ситуація щодо визнання як звичаїв у розумінні ст. 11 СК України не тільки звичаїв національних меншин та місцевих звичаїв, а й інших видів звичаїв, таких як звичаї ділового обороту, релігійні та загальносуспільні звичаї, звичаї українського народу, звичаї іноземних держав, що зумовлює необхідність розширення диспозиції ст. 11 СК України ще й цими видами правових звичаїв.

Релігійні норми можуть застосовуватися як звичаєві норми судом та іншими органами державної влади як допоміжне джерело сімейного права; з іншого боку – вони застосовуються особами – представниками відповідних конфесій як соціальні норми добровільно (зокрема, в тих сферах, які не охоплюються правовим регулюванням: відносини вінчання (розвінчування), хрестин, відносини між хрещеними батьками та похресниками).

Спеціальними ознаками договору як джерела сімейного права є такі: 1) є джерелом, яке має дуалістичну природу; 2) на відміну від нормативно-правових актів, інших джерел, які містять державно-правові приписи, звичаїв та релігійних норм ним здійснюється індивідуальне правове регулювання сімейних відносин чітко визначених осіб (сторін договору та вигодонабувачів), від інших осіб вимагається лише визнання відповідного правового режиму; 3) є похідним джерелом сімейного права, яке застосовується для врегулювання сімейних відносин, неврегульованих сімейним законодавством; можливість індивідуального соціально-правового договірного регулювання, як правило, визначається джерелами сімейного права, які містять державно-правові приписи; 4) є підзаконним джерелом сімейного права, оскільки у ієрархії джерел сімейного права знаходиться нижче джерел, які містять державно-правові приписи, а також найважливіших джерел, які містять соціально-правові приписи (моральні засади суспільства); 5) є додатковим джерелом сімейного права, оскільки, як правило, не є самостійним регулятором сімейних відносин, а деталізує існуючі державно-правові приписи, визначені іншими джерелами сімейного права, застосовується поруч із ними.

Семінарське заняття 4

Тема 9. Теоретичні та практичні проблеми формування джерел сімейного права, які містять правові позиції

Питання для усного опитування та дискусії

1. Правова доктрина як джерело сімейного права.
2. Значення правового прецеденту у сімейному праві.
3. Судова практика у сфері сімейних відносин як джерело права.
4. Місце адміністративного прецеденту в системі джерел сімейного права.

Аудиторна письмова робота

1. Проаналізувати чи можуть правові позиції Верховного Суду виступати джерелом сімейного права.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: правовий прецедент, судовий прецедент, судова практика, адміністративні прецеденти, правові позиції, рішення ЄСПЛ як джерело права в Україні.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Правова доктрина в системі джерел сімейного права займає в більшості країн похідну, другорядну роль, лише в процесі правозастосування і тлумачення правових норм, а непрямо – в процесі правотворчості.

В Україні правова доктрина не отримала офіційного правового статусу, крім правової доктрини, використовуваної суддями при застосуванні норм іншої держави відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право». У той же час, фактично правова доктрина використовується в правотворчій і правозастосовчій діяльності, в тому числі в процесі розгляду ВС цивільних справ як вищої касаційної інстанції і як вищого органу у системі судів загальної юрисдикції, КСУ в процесі розгляду конституційних подань, звернень і скарг, судами в процесі вирішення сімейних спорів; у законопроектній роботі через здійснення наукових та юридичних експертиз проєктів Законів України, що зареєстровані та включені до порядку денного; народними депутатами України у законопроектній роботі, іншими органами державної влади, місцевого самоврядування у правозастосовчій діяльності.

В Україні правовий прецедент офіційно не визнається джерелом права. Однак, прецедентне право міжнародних судів є частиною системи права України. ЄСПЛ є вищим судовим органом, незалежним від правових систем тих країн, які підписали Європейську Конвенцію з прав людини й основних свобод. Рішення цього суду з конкретних справ містять нові правоположення, що визнаються країнами-учасниками, в тому числі Україною як судовий прецедент, що є обов'язковим для кожної з них. З іншого боку, не можна розглядати адміністративну практику (прецеденти) як джерело сімейного права.

Судовий прецедент – це правова позиція, що міститься у відповідному судовому рішенні суду загальної юрисдикції, як правило вищого (для України – у постанові ВС), що є зразком для вирішення аналогічної справи або для трактування правового припису, що міститься у акті сімейного законодавства, якщо він викладений нечітко або має місце прогалина у праві; судова практика – це такий, що фактично склався, порядок вирішення певних справ (свого роду, судовий звичай). У разі закріплення судової практики на рівні постанови ВС вона може мати прецедентний характер, в іншому випадку вона застосовується як джерело переконливого характеру.

Адміністративна практика (прецеденти) не є джерелами сімейного права. В той же час, узагальнення нотаріальної практики, які мають на меті виявлення характерних помилок та недоліків при вчиненні нотаріусами нотаріальних дій, їх ґрунтовний аналіз, визначення шляхів для їх усунення та недопущення в подальшому, дають змогу виявити неврегульовані законодавством спірні питання, колізії норм права при застосуванні їх в нотаріальній практиці, однак за значенням та юридичною силою схожі на огляди та узагальнення судової практики.

Правовими позиціями є висновки КСУ, викладені у мотивувальній або резолютивній частині рішення КСУ і містять позицію КСУ щодо тлумачення певної правової норми, відповідності правового акту Конституції України, можливості усунення пробілів або суперечностей у праві, які мають обов'язковий характер для усіх учасників правовідносин, в тому числі і тих, які не пов'язані із конституційним конфліктом, що став підставою для прийняття відповідного рішення КСУ.

Більшість ознак правової позиції КСУ, визначені у правовій доктрині або визначають саму процедуру виникнення правової позиції в процесі процесуальної діяльності, або є загальними ознаками джерел права. Особливими в цій частині можемо назвати лише такі ознаки, як підконституційність, можливість їх зміни КСУ в межах, передбачених ст. 92 Закону України «Про Конституційний Суд України», нормативність, особливим у природі правових позицій є також те, що вони можуть міститися не тільки в рішеннях та висновках, а й в ухвалах про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі, постановлених Сенатом чи Великою палатою.

Правові позиції КСУ є джерелами сімейного права, які можуть бути застосовані при вирішенні сімейних справ та справ, які віднесені до компетенції КСУ, поряд із іншими джерелами сімейного права. В той же час, дані правові позиції мають субсидіарний та правозастосовчий характер і по суті є застосовними лише у сферах, належно не врегульованих іншими джерелами права (усунення правових прогалин, колізій та розкриття правових термінів та порядку застосування правових норм).

ЄСПЛ ухвалив цілу низку рішень з питань: захисту прав дітей, що народжені не у шлюбі; забезпечення права на спілкування: між дітьми (братами і сестрами), на спілкування біологічних

батьків із усиновленою дитиною, право батька на спілкування з дітьми; визначення місця проживання дитини; визначення походження дитини та захисту прав потенційних батьків; з питань забезпечення захисту прав батьків та дітей при оспоруванні батьківства; забезпечення збереження сім'ї; захисту прав матері щодо виховання дітей незалежно від її релігійних переконань); захисту прав людини при укладенні шлюбу; захисту права подружжя на використання репродуктивних технологій для забезпечення права на материнство, батьківство; захисту права на розірвання шлюбу; забезпечення права особи на вибір імені, прізвища або по батькові. Зазначені рішення ЄСПЛ є джерелом права в Україні, мають застосовуватись нашими судами при вирішенні аналогічних сімейних спорів нарівні із правовими позиціями ВС (однак перші мають пріоритет), а рішення ЄСПЛ, прийняті щодо України, є обов'язковими, в тому числі в частині внесення змін до законодавства України та практики його застосування, адміністративної практики, тобто застосовуються як підстава для правотворчої діяльності відповідних органів державної влади.

1.4. Самостійна робота здобувачів

Оволодіння уміннями та навичками самостійної діяльності є найважливішою умовою здобуття вищої освіти. Реалізація цієї мети обумовлює надзвичайну важливість самостійної роботи в навчальному процесі.

Самостійна робота аспіранта – це основний засіб оволодіння навчальним матеріалом таким здобувачем у вільний від обов'язкових аудиторних занять час. Дана форма організації навчальної роботи має ціллю сприяти розвитку творчих здібностей аспірантів як особливого виду здобувачів вищої освіти: формуванню особистості фахівця, здатного до самостійного аналізу та творчого пошуку, спроможного нестандартно вирішувати завдання; усвідомлюючого перспективи професійного і особистісного саморозвитку, такого що вміє оцінювати і регулювати власну діяльність та самоосвіту впродовж всього свого життя.

В рамках навчальної дисципліни «Джерела сімейного права» передбачаються різні типи самостійної роботи студентів: рекомендовані блоки завдань, що здійснюються в процесі навчальних занять, при підготовці до них і під час їх проведення, а також індивідуальні завдання, що визначаються для аспірантів з урахуванням теми їх дисертаційного дослідження, особистих та наукових інтересів і потреб.

Самостійна робота здійснюється опосередковано, без безпосередньої участі керівника, але під його контролем. Залежно від типу самостійної роботи керівник може визначати час її здійснення в процесі навчальних занять, узгоджувати її з іншими видами навчальної діяльності, пропонувати конкретні завдання, проводити інструктаж щодо їх виконання, з'ясувати повноту, глибину та обсяг обов'язково виконаного завдання, здійснювати допоміжні заходи (консультації, спостереження, співбесіди та ін.) з опосередкованого управління діяльністю студентів і діагностики якості самостійної роботи.

1.4.1. Основні вимоги до виконання самостійної роботи

При виконанні блоків завдань здобувачі повинні використовувати науково-монографічну літературу, законодавчі та підзаконні акти, інструктивно-методичні матеріали, судову практику, статистичні дані, аналітичну інформацію судових органів.

При виконанні самостійного завдання у формі **списку джерел**, останній повинен складатися в кількості вказаній у завданні та бути оформлений відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» з урахуванням правок (код УКНД 01.140.40).

При виконанні самостійного завдання у формі **огляду правозастосовчої практики/статистики**, останнє викладається комп'ютерним способом з одностороннім розміщенням тексту на папері формату А4 (210 мм x 297 мм) з дотриманням прийнятих у діловодстві стандартних полів: лівого — 30 мм, верхнього та нижнього — 20 мм, правого — не менше 10 мм. Обсяг роботи має забезпечувати належне висвітлення завдання і повинно бути виконано шрифтом Times New Roman кеглем 14 з 1,5 міжрядковим інтервалом.

Обов'язковим є посиланням на офіційне джерело, з якого взято приклад з практики або статистики.

При виконанні самостійного завдання у формі **таблиці**, остання розміщується симетрично на сторінці таким чином, щоб зручно було її розглядати без повороту, або з поворотом на кут 90 за годинниковою стрілкою.

Таблиця повинна складатися із номера таблиці, найменування таблиці і самої таблиці. Номер таблиці і її найменування повинно вказуватись над таблицею, починаючи від лівого її кута за формою: "Таблиця 1. Назва таблиці". Крапка в кінці не проставляється.

Таблиця повинна бути розподілена на графи (колонки) і рядки. Ліву першу колонку та перший верхній ряд таблиці слід використовувати для назви критеріїв аналізу представленого в таблиці матеріалу. Якщо таблицю розділяють на частини і переносять на інші сторінки або розміщують одну частину під одною чи поряд. Допускається нумерація граф на початку таблиці і при перенесенні частин таблиці на наступних сторінках. У всіх випадках назва таблиці розміщуються тільки над першою її частиною.

При виконанні самостійного завдання у формі **схеми**: остання розміщується симетрично на сторінці таким чином, щоб зручно було її розглядати без повороту, або з поворотом на кут 90 за годинниковою стрілкою.

Схема повинна бути поіменована, що має вказуватись над нею. Крапка в кінці не проставляється.

Схема повинна бути логічною та повністю охоплювати складові елементи правового питання, розкриттю якого вона присвячена.

Схема може бути розгорнутою (з вказівкою елемента схеми та його поясненням).

Креативність вітається.

1.4.2. Задання для самостійної роботи здобувачів

Блок завдань (БЗ) № 1

Тема 1. Теоретико-правові та методологічні засади визначення і систематизації джерел сімейного права.

Тема 2. Історико – правове дослідження становлення та формування джерел сімейного права.

(виконується на семінар № 1)

Завдання 1. Скласти список доктринальних джерел сімейного права, які можуть бути використані аспірантом при розкритті проблематики по власній темі дисертаційного дослідження.

Завдання 2. Викласти власне бачення вдосконалення Сімейного кодексу України, що можуть бути використані аспірантом при розкритті проблематики по власній темі дисертаційного дослідження .

Питання для самоконтролю

1. Основні підходи до розуміння поняття «джерело права»
2. Співвідношення поняття «джерело права» і «форма права»
3. Загальні ознаки джерел сімейного права у правовій доктрині теорії права
4. Спеціальні ознаки джерел сімейного права
5. Критерії класифікації джерел сімейного права
6. Класифікація періодизації етапів формування та розвитку джерел сімейного права
7. Основні джерела сімейного права в період до виникнення Київської держави
8. Основні джерела сімейного права України польсько – литовської доби
9. Основні джерела сімейного права в період існування Гетьманщини
10. «Звод законів Російської імперії» як основне джерело сімейного права на українських землях
11. Ідея роздільної кодифікації сімейного та цивільного законодавства в Україні.

Блок завдань (БЗ) № 2

Тема 4 Нормативно – правовий акт як основне джерело сімейного права, що містить державно – правові приписи. (виконується на семінар № 2)

Завдання 1. Сформулювати авторську класифікацію нормативно – правових актів, як джерело сімейного права.

Завдання 2. Здійснити порівняльну характеристику спеціальних ознак притаманних закону та підзаконним нормативно – правовим актам як джерелам сімейного права.

Питання для самоконтролю

1. Які існують підходи до визначення поняття «нормативно – правовий акт»?
2. Які характерні ознаки нормативно – правового акта?
3. Які загальні ознаки притаманні нормативно – правовим актам?
4. Закон як джерело сімейного права. Класифікація законів.
5. Підзаконний правовий акт як джерело сімейного права. Ознаки підзаконних нормативно – правових актів.
6. Класифікація підзаконних НПА за юридичною силою та дією в просторі.

Блок завдань (БЗ) № 3

Тема 5. Теоретико-правові та прикладні проблеми визначення інших джерел права, які містять державно-правові приписи у сімейному праві.

Тема 7. Теоретичні та практичні проблеми застосування джерел права, які містять соціально-правові приписи у сімейному праві (виконується на семінар № 3)

Завдання 1. Проаналізувати проблеми адаптації сучасного українського цивільного і сімейного законодавства до законодавства ЄС.

Завдання 2. Висловити письмово власну думку щодо нормативно – правового договору як джерела сімейного права.

Питання для самоконтролю

1. Як співвідносяться поняття «принципи сімейного права», «джерела права», «загальні засади регулювання сімейних відносин».
2. Назвіть принципи сімейного права які виділені у сімейному законодавстві України.
3. Чи є джерелом права загальновизнані принципи і норми міжнародного права
4. Які існують методологічні підходи щодо розмежування категорій «загальноприйняті принципи міжнародного права», «норми міжнародного права»
5. За яких умов міжнародний договір виступає джерелом сімейного права?
6. Яке значення відіграють вторинні джерела права в правовій системі ЄС?
7. Ознаки нормативно – правових договорів, які врегульовують сімейні питання.

Блок завдань (БЗ) № 4

Тема 9. Теоретичні та практичні проблеми формування джерел сімейного права, які містять правові позиції (виконується на семінар № 4)

Завдання 1. Провести дослідження щодо ролі та місця рішень Європейського суду з прав людини у національній правовій системі

Завдання 2. Сформулювати авторське бачення за яких умов судова практика ВС буде визнаватися джерелом права.

Питання для самоконтролю

1. Які існують підходи до розуміння правової доктрини?
2. Поняття та сутність правового прецеденту
3. Які характерні ознаки судового прецедента?
4. Який підхід до ролі та місця прецеденту у національній правовій системі?
5. Судова практика чи є проявом джерела права?

1.5. Індивідуальні завдання

Індивідуальні завдання – це основний засіб поглиблення, узагальнення та закріплення тих знань, які студенти одержують в процесі навчання. Дана форма організації навчання застосовується студентами у вільний від обов’язкових навчальних занять час.

За загальним правилом індивідуальні завдання виконуються самостійно кожним студентом. В окремих випадках, коли завдання мають комплексний характер, до їх виконання можуть залучатися кілька студентів.

В межах навчальної дисципліни «Джерела сімейного права» індивідуальні завдання передбачаються у формі рефератів, слайдів-презентацій, таблиць. Завдання обирається студентом/студентами на початку семестру і виконується за встановленими вимогами. Виконання індивідуальних завдань здійснюється під методичним керівництвом викладача, але без його безпосередньої участі.

1.5.1. Основні вимоги до виконання індивідуальних завдань

При виконанні індивідуальних завдань студенти повинні використовувати законодавчі та підзаконні акти, інструктивно-методичні матеріали, науково-монографічну літературу, судову практику, статистичні дані, аналітичну інформацію судових органів.

При виконанні індивідуального завдання у формі **реферату**, останній повинен містити наступні структурні елементи: титульна сторінка встановленого зразка (зразок 1.), вступ, параграфи, висновки, список використаних джерел і додатки (у разі необхідності). Розділи змісту роботи формуються самостійно студентом як найважливіші напрями розкриття її теми.

Нумерація аркушів роботи починається з титульного аркуша. Номер на титульному аркуші не проставляється.

Обов’язково в тексті повинні бути посилання на джерела, що були використані при написанні реферату. Посилання подаються у квадратних дужках з вказівкою номера джерела, за яким воно внесене у список використаних джерел, та сторінки.

Список джерел повинен складатися в кількості не менше 10 і повнен бути оформлений відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» з урахуванням правок (код УКНД 01.140.40).

Роботи повинні виконуватись комп’ютерним способом з одностороннім розміщенням тексту на папері формату А4 (210 мм x 297 мм) з дотриманням прийнятих у діловодстві стандартних полів: лівого — 30 мм, верхнього та нижнього — 20 мм, правого — не менше 10 мм.

Обсяг роботи має забезпечувати належне висвітлення завдання і повинно бути виконано шрифтом Times New Roman кеглем 14 з 1,5 міжрядковим інтервалом.

Захист роботи передбачає презентацію реферату на практичних заняттях або науковому гурту.

При виконанні індивідуального завдання у формі **презентації** остання повинна містити від 10 до 20 слайдів на відповідну тему. Інформація на слайдах повинна бути структурованою та достатньою за обсягом для розкриття заданої теми.

При виконанні індивідуального завдання у формі **правового есе**, останній повинен відповідати таким же вимогам щодо оформлення, що і реферат з наступними особливостями: обсяг правового есе не повинен перевищувати 5 сторінок, кількість використаних джерел визначається самим здобувачем з врахуванням потреби у розкритті теми есе. Рекомендована структура правового есе: Вступна частина, в якій зазначається ключова теза, що визначає основний напрямок наукових пошуків здобувача. Основна частина, в якій зазначаються аргументи на обґрунтування тези висловленої у вступній частині. Може містити посилання на нормативні та літературні джерела правозастосовчу практику; Висновок – частина в якій формулюються основні висновки автора з приводу заявленої тези. Висновок повинен бути авторським. Креативність вітається.

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра цивільного права та процесу**

Навчальна дисципліна:

Джерела сімейного права

РЕФЕРАТ

на тему:

**«Місце рішень Європейського суду з прав людини у
національній правовій системі»**

Виконав:

Іванов

Іван Іваносич,

здобувач освітньо-наукового ступеня
доктора філософії ___ року навчання

Перевірив:

Ватрас

Володимир Антонович,

доктор юридичних наук,

професор

Хмельницький

2021

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	- 3
1.	- 5
2.	- 9
3.	- 12
ВИСНОВКИ	- 16
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	- 18

ВСТУП

.....
(Виклад змісту вступу)

1. (Назва першого параграфу)

.....
(Виклад змісту першого параграфу)

2. (Назва другого параграфу)

.....
(Виклад змісту другого параграфу)

3. (Назва третього параграфу)

.....
(Виклад змісту третього параграфу)

ВИСНОВКИ

.....
(Виклад змісту висновків)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нижче списку використаних джерел рукописним способом зазначаються дата виконання реферату і особистий підпис здобувача.

1.5.2. Тематика індивідуальних завдань

Завдання 1. Підготувати презентацію по одній з тем дисципліни.

Завдання 2. Написати реферат на одну з тем :

1. Правові позиції Верховного Суду як джерело сімейного права.
2. Цивільний кодекс як субсидіарне джерело сімейного права.
3. Співвідношення джерел сімейного права з іншими суміжними правовими категоріями.
4. Загальні ознаки джерел сімейного права у правовій доктрині теорії права
5. Ідея роздільної кодифікації сімейного та цивільного законодавства в Україні.
6. Місце рішень Європейського суду з прав людини у національній правовій системі.
7. Критерії класифікації джерел сімейного права
8. Джерела сімейного права незалежної України.
9. Ідея роздільної кодифікації сімейного та цивільного законодавства в Україні
10. Нормативно – правовий акт як джерело сімейного права.
11. Місце та значення Конституції як основного закону у сфері сімейних правовідносин.
12. Сімейний кодекс України в системі джерел сімейного права.
13. Принципи сімейного права які виділені у сімейному законодавстві України.
14. Міжнародний договір як джерело сімейного права
15. Нормативно – правовий договір як джерело сімейного права.
16. Правовий звичай як джерело сімейного права.
17. Релігійні норми як джерело сімейного права, в чому полягає їх особливість.
18. Правова доктрина як джерело сімейного права.
19. Судовий прецедент у системі джерел сімейного права.
20. Місце прецеденту у національній правовій системі.
21. Судова практика у сфері сімейних відносин як джерело права.
22. Місце адміністративного прецеденту в системі джерел сімейного права.

1.6. Підсумковий контроль

Підсумковий семестровий контроль у 3 семестрі проводиться у формі усного екзамену.

1.6.1. Питання для підсумкового контролю

1. Поняття та сутність джерел сімейного права.
2. Співвідношення джерел сімейного права з іншими суміжними правовими категоріями.
3. Основні підходи до розуміння поняття «джерело права»
4. Загальні ознаки джерел сімейного права у правовій доктрині теорії права
5. Спеціальні ознаки джерел сімейного права
6. Система та види джерел сімейного права.
7. Критерії класифікації джерел сімейного права
8. Класифікація періодизації етапів формування та розвитку джерел сімейного права
9. Джерела сімейного права України періоду античності та раннього середньовіччя.
10. Джерела сімейного права України в період пізнього середньовіччя та нового часу.
11. Джерела сімейного права України новітнього часу.
12. Основні джерела сімейного права в період до виникнення Київської держави
13. Основні джерела сімейного права України польсько – литовської доби
14. Основні джерела сімейного права в період існування Гетьманщини
15. «Звод законів Російської імперії» як основне джерело сімейного права на українських землях
16. Джерела сімейного права УНР, Західноукраїнськраїнської Народної Республіки, Української Держави та Радянської України.
17. Джерела сімейного права незалежної України.
18. Ідея роздільної кодифікації сімейного та цивільного законодавства в Україні.
19. Поняття та правова природа нормативно – правових актів як джерел сімейного права.

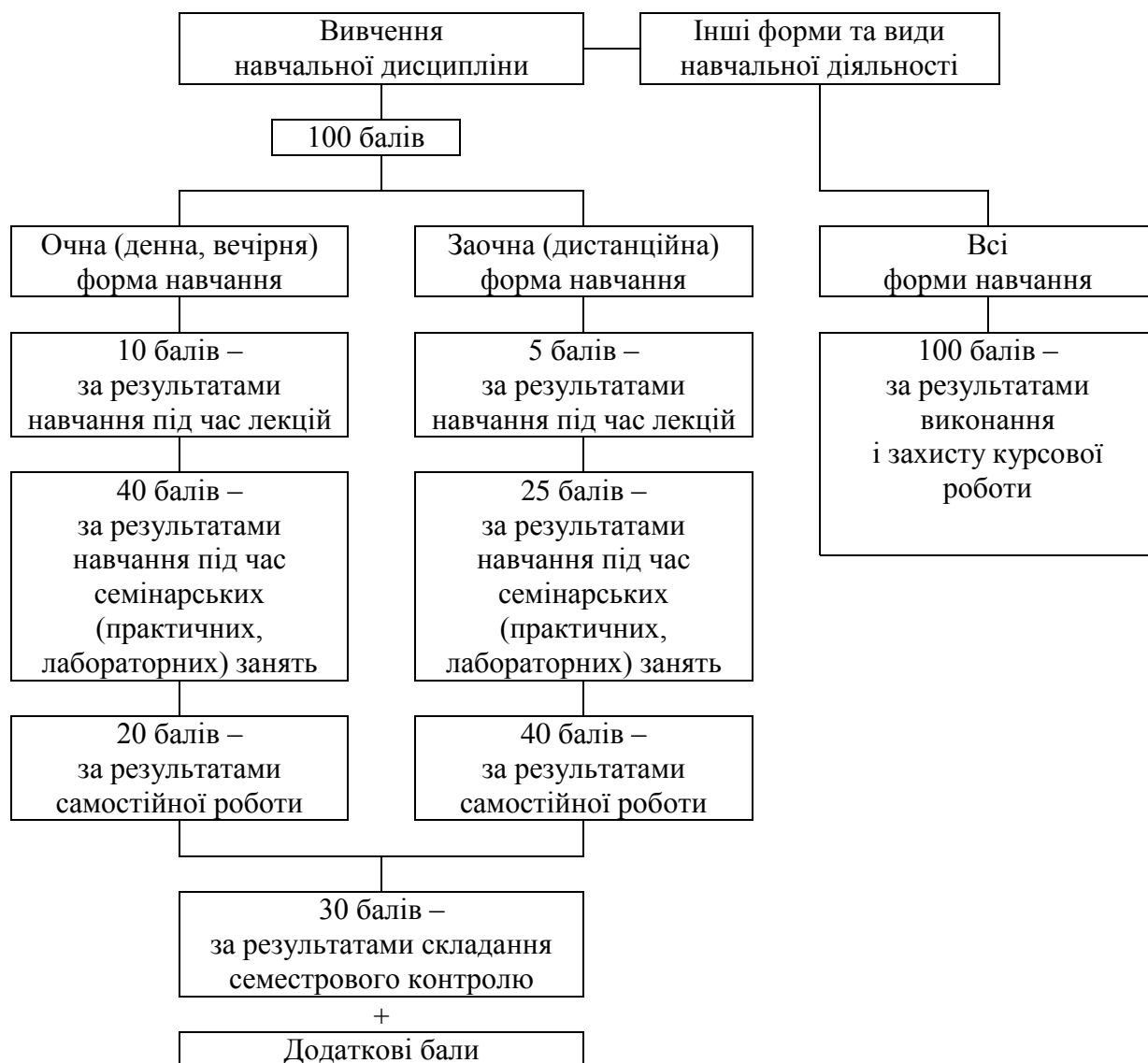
20. Підходи до класифікації нормативно – правових актів як джерел сімейного права.
21. Класифікація підзаконних НПА за юридичною силою та дією в просторі.
22. Місце та значення Конституції як основного закону у сфері сімейних правовідносин.
23. Які характерні ознаки нормативно – правового акта?
24. Сімейний кодекс України в системі джерел сімейного права.
25. Закон як джерело сімейного права. Класифікація законів.
26. Підзаконний правовий акт як джерело сімейного права. Ознаки підзаконних нормативно – правових актів.
27. Цивільний кодекс як субсидіарне джерело сімейного права
28. Загальні засади регулювання сімейних відносин та інші принципи сімейного права у системі джерел сімейного права.
29. Принципи сімейного права які виділені у сімейному законодавстві України.
30. Які існують методологічні підходи щодо розмежування категорій «загальноприйняті принципи міжнародного права», «норми міжнародного права»
31. За яких умов міжнародний договір виступає джерелом сімейного права?
32. Місце правових актів Європейського Союзу серед джерел сімейного права
33. Яке значення відіграють вторинні джерела права в правовій системі ЄС?
34. Нормативно – правовий договір як джерело сімейного права.
35. Ознаки нормативно – правових договорів, які врегульовують сімейні питання.
36. Договір як джерело сімейного права: міжнародний договір та нормативно – правовий договір.
37. Поняття та сутність звичаю як джерела сімейного права та особливості його застосування у сімейних відносинах.
38. Правовий звичай як джерело сімейного права: поняття та класифікація.
39. Релігійні норми як джерело сімейного права, в чому полягає їх особливість.
40. Договір як соціальний регулятор сімейних відносин
41. Правова доктрина як джерело сімейного права.
42. Які існують підходи до розуміння правової доктрини?
43. Поняття та сутність правового прецеденту
44. Судовий прецедент у системі джерел сімейного права, критерії класифікації
45. Які характерні ознаки судового прецедента?
46. Значення правового прецеденту у сімейному праві.
47. Який підхід до ролі та місця прецеденту у національній правовій системі?
48. Судова практика у сфері сімейних відносин як джерело права.
49. Місце адміністративного прецеденту в системі джерел сімейного права.
50. Юридична природа правових позицій ВС як джерело сімейного права
51. Практика Конституційного Суду України як джерело сімейного права
52. Практика Європейського суду з прав людини як джерело сімейного права

1.6.2. Приклад екзаменаційного білету

1. Поняття та сутність джерел сімейного права.
2. Нормативно – правовий договір як джерело сімейного права.
3. Рішення, що стосуються захисту прав людини при укладенні шлюбу.

2. Схема нарахування балів

2.1. Нарахування балів студентам з навчальної дисципліни здійснюється відповідно до такої схеми:

2.2. Обсяг балів, здобутих студентом під час лекцій, семінарських занять, самостійної роботи студентів та виконання індивідуальних завдань визначаються в силлабусі та навчально-методичних матеріалах з цієї дисципліни.

З цієї навчальної дисципліни передбачено проведення 6 лекцій незалежно від форми навчання. Залежно від форми навчання, студент може набрати під час лекцій таку кількість балів:

№ з/п	Форма навчання	Кількість лекцій за планом	Кількість відвіданих лекцій						
			1	2	3	4	5	6	Загалом
1.	Денна	6	1,7	3,3	5,0	6,7	8,3	10,0	10
2	Заочна	6	0,8	1,7	2,5	3,3	4,2	5,0	5,0

2.3. З цієї навчальної дисципліни передбачено проведення у сьомому семестрі 3 семінарських заняття за заочною формою навчання.

Критерії поточного оцінювання знань студентів наведені у п.4.3.8. Положення про організацію освітнього процесу в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова (в редакції від 28 серпня 2020 року протокол №1).

2.4. Розподіл балів за самостійну роботу та виконання індивідуальних завдань

здобувачів здійснюється в межах максимально можливої кількості балів, визначеної в п.2.1.

2.5. В силлабусі навчальної дисципліни може бути встановлено особливості нарахування та обчислення балів, отриманих здобувачем під час лекційного, семінарського (практичного, лабораторного) заняття та за виконання індивідуальної і самостійної роботи, а також додаткових балів, з урахуванням змісту накопичувальної системи оцінювання та граничних показників визначених в п. 4.2., [4.5.2.1. Положення про організацію освітнього процесу в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова \(в редакції від 28 серпня 2020 року протокол №1\)](#).

3. Рекомендовані джерела

1. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики : монографія. Хмельницький : Видавництво ТОВ «Поліграфіст-3», 2020. 824 с.
2. Ватрас В. А. Право Європейського Союзу та сімейне право України: напрями впливу. *Цивільне законодавство України в контексті розвитку європейського приватного права* : монографія / Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, В. А. Ватрас [та інші] ; за заг. Ред. Ю. В. Білоусова. К. : Ред. Журн. «Право України», 2013. С. 49-91.
3. Ватрас В. А. Міжнародні договори України як джерела сімейного права: поняття, сутність, природа, види та особливості застосування. *Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів* : монографія / М. В. Бориславська, В. А. Ватрас, С. Д. Гринько [та ін.]; за заг. Ред. С. Д. Гринько. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2016. С. 52-69.
4. Ватрас В. А. Поняття «сім'я» у сімейному праві України. *Форум права*. 2009. № 1. С. 83-91. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09vvaspu.pdf>
5. Ватрас В. А. До питання про законодавче закріплення поняття «сім'ї». *Держава і право* : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. 2009. Випуск 44. С. 327-332.
6. Ватрас В. А. Правова характеристика джерел сімейного права, які регламентують поняття «члени сім'ї» та «сім'я». *Університетські наукові записки*. 2009. № 4. С. 39-43.
7. Ватрас В. А. Визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом сімейного права. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 10, 2011 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. Ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2011. С. 185-188.
8. Ватрас В. А. Цивільні кодекси як джерела сімейного права України та Франції: порівняльно-правовий аспект. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 11, 2012 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. Ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2012. С. 170-174.
9. Ватрас В. А. Регламент РИМ III як важливий крок у формуванні єдиного європейського сімейного права. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 12, 2013 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. Ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2013. С. 189-193.
10. Ватрас В. А. Особливості системи джерел приватного права Європейського Союзу. *Університетські наукові записки*. 2013. №1 (45). С. 94-100.
11. Ватрас В. А. Проблеми та перспективи кодифікації міжнародного сімейного права України. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 13, 2014 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. Ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2014. С. 182-186.
12. Ватрас В. А. Місце міжнародних договорів України в системі джерел сімейного права. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 14, 2015 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. Ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2015. С. 164-168.
13. Ватрас В. А. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як джерела публічного та приватного права. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 15, 2016 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. Ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2016. С. 162-166.
14. Ватрас В. А. Кодифікація новітнього сімейного законодавства: історія та сучасний стан. *Університетські наукові записки*. 2016. №2 (58). С. 35-47.

15. Ватрас В. А. До питання про визначення поняття «джерела сімейного права» у теорії сімейного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2019. Випуск 57. Том 1. С. 66-70.
16. Ватрас В. А. Зміст та види джерел сімейного права, що діяло на Українських землях, що входили до складу Австро-Угорської Імперії. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Випуск 3 (19). С. 91-97.
17. Ватрас В. А. Зміст та види джерел сімейного права, що діяло на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 83-86. URL : http://www.pap.in.ua/3_2019/21.pdf.
18. Ватрас В. А. Правові висновки Верховного Суду щодо застосування норм сімейного права як джерела сімейного права України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 49. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. С.109-121.
19. Ватрас В. А. До питання про договір як джерело сімейного права України та інших держав. *Університетські наукові записки*. 2019. № 3 (71). С. 108-119.
20. Ватрас В. А. До питання про критерії класифікації джерел сімейного права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 159-163.
21. Ватрас В. А. Види та особливості джерел сімейного права українських держав, які існували з 1917 по 1991 роки. *Eurasian Academic Research Journal*. 2019. № 4 (34). С. 26-35.
22. Ватрас В. А. Види та особливості джерел сімейного права, що діяло на українських землях, що входили до складу Російської Імперії. *Eurasian Academic Research Journal*. 2019. № 5 (35). С. 21-30.
23. Ватрас В. А. К вопросу о признаках источников семейного права. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 5. Том 2. С. 86-89.
24. Ватрас В. А. К вопросу об обычае как источнике семейного права. *Legea si Viata*. 2019. Decembrie. С. 16-19.
25. Ватрас В. А. Римское гражданское право как источник семейного права, действовавшего на украинских землях периода античности и раннего средневековья. *Право.Бу*. 2020. № 2 (64). С. 22-27.
26. Ватрас В. А. К вопросу о месте правовой доктрины в системе источников семейного права. *Legea si Viata*. 2020. Februarie. С. 29-33.
27. Ватрас В. А. До питання про релігійні норми як джерела сімейного права. *Visegrad Journal for Human Rights*. 2020. № 3 (volume 1). С. 41-47.
28. Ватрас В. А. Рішення Конституційного Суду України по справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» як джерело сімейного права. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Восьмі осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 13-14 листопада 2009 року) : у 4-х частинах. Частина третя : Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2009. С. 45-47.
29. Ватрас В. А. Окремі аспекти регулювання сімейних відносин Конституцією України. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез міжнародної наукової конференції «Дев'ять осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 12–13 листопада 2010 року) : у 4-х частинах. Частина третя: Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. С. 38-40.
30. Ватрас В. А. Окремі питання усиновлення в практиці Європейського суду з прав людини. *Пан'європейська кодифікація приватного права та її вплив на кодифікацію цивільного законодавства України* (м. Хмельницький, 19 листопада 2010 року) : збірник матеріалів науково-практичного круглого столу. К. : НДІ приватного права і

підприємництва НАПрН України, 2010. С. 97-100.

31. Ватрас В. А. Цивільний кодекс України як джерело сімейного права. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Десяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 18–19 листопада 2011 року) : у 4-х частинах. Частина третя. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2011. С. 45-48.

32. Ватрас В. А. Становлення сімейного законодавства України: історичний огляд джерел права. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнародної наукової «Одинадцяті юридичні читання» (м. Хмельницький, 23-24 листопада 2012 року) : у 4-х частинах. Частина третя. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2012. С. 35-37.

33. Ватрас В. А. Правова характеристика джерел сімейного права ЄС про заборону дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації. *Вплив права та закону на сучасний розвиток суспільства* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 27-28 грудня 2012 р. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2012. С. 57-59.

34. Ватрас В. А. Джерела сімейно-правового регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні. *Проблеми та шляхи вдосконалення правового регулювання відносин щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій* : збірник тез Круглого столу (м. Хмельницький, 15 березня 2013 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 18-24.

35. Ватрас В. А. Французький цивільний кодекс як джерело сімейного права. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнародної наукової «Дванадцяті юридичні читання» (м. Хмельницький, 8-9 листопада 2013 року) : у 4-х частинах. Частина друга. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2013. С. 19-21.

36. Ватрас В. А. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права в системі джерел сімейного права. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез Міжнародної конференції «П'ятнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 21-22 жовтня 2016р.) : [у 2-х частинах]. Частина перша. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 92-94.

37. Ватрас В. А. Сімейний кодекс як основа кодифікації сімейного законодавства України. *Актуальні проблеми здійснення та захисту сімейних прав* : збірник наук. Пр. за матеріалами Круглого столу (м. Хмельницький, 30 травня 2016 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 12-16.

38. Ватрас В. А. Вплив права ЄС на вдосконалення регулювання сімейних відносин в Україні. *Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС*: матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу, 06 червня 2017 р., м. Київ / за ред. Проф. Р. С. Мельника, відп. Ред. К.ю.н. Л. Ю. Малюга. Єреван: Видавництво Eurasian Social Science Asociacion, 2017. С. 18-21.

39. Ватрас В. А. Право на недоторканність сімейного життя в практиці конституційного суду України. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Конституційні цінності : правова природа та практика реалізації» (м. Хмельницький, 17 травня 2019 р.). [у 2-х част.]. Частина 1. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. С. 99-101.

40. Ватрас В. А. До питання про нетрадиційні джерела сімейного права: правові позиції Конституційного Суду України, Верховного Суду, правова доктрина, сімейно-правовий договір. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез Міжнародної конференції «Вісімнадцяті юридичні читання» (м. Хмельницький, 25 жовтня 2019 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2019. С. 248-251.

41. Ватрас В.А. До питання про визначення системи джерел сімейного права. *Цивільне право України : нові виклики і перспективи розвитку* : матеріали XVIII міжн. Наук.-практ. Конф., присвяч. 98-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 28 лют. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 420-423.

42. Ватрас В. А. Розділ 5. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. Є.О. Харитонова. Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. С. 475-497.
43. Ватрас В. А. Глава 8 розділу 3. Правознавство : навч. Посібник. / В. М. Олуйко, Р. І. Кондратьєв, Р. О. Стефанчук та ін.; за ред. Р. І. Кондратьєва. К. : Вид. дім «Ін Юре», 2008. С. 319-340.
44. Ватрас В. А. Параграфи 1, 3-12 глави 6; параграф 1 глави 11; параграфи 2, 3 глави 12; параграф 4 глави 15. Цивільне право України : навч. Посібник / [Ю. В. Білоусов, В. А. Ватрас, С. Д. Гринько, В. І. Нагнибіда та ін.]; за заг. Ред. Р. О. Стефанчука. К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. С. 213-215; 218-234; 331-332; 397-402; 475-478.
45. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько, В. А. Ватрас та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 1168 с.
46. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько, В. А. Ватрас та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 1240 с.
47. Ватрас В.А. Розділ 5 Загальної описової частини. Розділ 1 п. 1.8., 1.9., Розділ 5, Розділ 6, п. 6.4.-6.6. Науково-практичний класифікатор цивільного законодавства: наук.-практ. Посіб. / [Копиленко О. Л. та ін.] ; за ред. Акад. Нац. Акад. прав. наук України О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К. : Юрінком Інтер, 2013. С. 36-40; 145-148; 220-236; 280-311.
48. Ватрас В. А. Особливості захисту окремих сімейних прав Європейським судом з прав людини. *Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав* : збірник наукових праць / НАПрН України, НДІ приват. Права і підприємництва ; за заг. Ред. Д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. К. : Ред. Журн. «Право України», 2013. С. 112-116.
49. Ватрас В. А. Німецький цивільний кодекс як джерело сімейного права Європи. *Удосконалення механізмів захисту цивільних прав в умовах реформування цивільного законодавства в європейських країнах* : збірник наукових праць / НАПрН України, НДІ приват. Права і підприємництва; за заг. Ред. Акад. НАПрН України О. Д. Крупчана, канд. Юрид. наук. Ю. В. Білоусова. К. : Ред. Журн. «Право України», 2013. С. 111-118.
50. Ватрас В. А. Перспективи модернізації сімейного законодавства України в контексті європейської та євразійської стратегій України. *Модернізація правових засад європейської та євразійської інтеграційних стратегій України* : збірник наукових праць. За заг. Ред. В. І. Короля. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2014. С. 133-155.
51. Ватрас В. А. Цивільні кодекси як акти сімейного законодавства України та країн ЄС та їх роль в правовому забезпеченні інтересів особи в умовах реалізації інтеграційної політики України. *Правове забезпечення інтересів фізичних та юридичних осіб в умовах реалізації інтеграційної політики України* : збірник наукових праць / За заг. Ред. В. І. Короля. К. : НДІ приватного права і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2015. С. 204-223.
52. Ватрас В. А. Проблеми застосування міжнародних договорів України у сімейних відносинах. *Проблеми модернізації приватного права в умовах євроінтеграції* : збірник наукових праць. За заг. Ред. Ю. В. Білоусова; НДІ приватного права і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України; Хмельницький університет управління та права. Хмельницький : ФОП Мельник А. А. 2015. С. 182-187.
53. Ватрас В. А. Кваліфікаційний (адвокатський) іспит : навчальний посібник для осіб, які виявили бажання стати адвокатом: у 17 кн. Кн. 12 : Сімейне право. За наук. Ред. О. Д. Святоцького та ін. К. : Ін Юре, 2017. 144 с.
54. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (І). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. Ред. Р. О. Стефанчука. К. :

АртЕк, 2018. 729 с.

55. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (II). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. Ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 757 с.

56. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (III). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. Ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 777 с.

57. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (IV). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. Ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 551 с.

58. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (I). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. Ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 713 с.

59. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (II). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. Ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 645 с.

60. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (III). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. Ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 554 с.

61. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (IV). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. Ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 577 с.

62. Ватрас В. А. Участь старости у сімейних правовідносинах. Настільна книга старости об'єднаної територіальної громади : навч. Посібник. Хмельницький, 2018. С. 191-201.

63. Ватрас В. А. Глава 12 (крім ст. 123). Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. За заг. Ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2020. С. 190-220.

64. Цивільний процесуальний кодекс : науково-практичний аналіз Ромовська З.В. , Шумська Н., Шумська Н.- К., 2014. - 600 с.

65. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. у редакції Закону Закону № 2147-VIII від 03.10.2017 р. // ОВУ. — 2004. — № 16. — Ст. 1088; ВВР. – 2017. - № 48. - Ст.436; ОВУ. — 2018. — № 6. – Ст. 245; 246.

66. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар : С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін; За заг ред.. С. С. Бичкової. 2-ге вид., доповн. і перероб. К.: Атіка, 2010. 896 с

67. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар, вид. 2-ге, доп. і перер. За ред. М.М. Ясинка. К.: Алерта, 2020. 810 с.

4. Інформаційні ресурси

1. <http://www.aprnu.kharkiv.org/>– Національна академія правових наук України.
2. <https://mon.gov.ua/ua>– Міністерство освіти України.
3. <https://naqa.gov.ua/> – Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти.
4. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/a> — Законодавство України на сайті Верховної Ради України.
5. <https://court.gov.ua/> – Судова влада України.
6. <http://www.ccu.gov.ua/> — Конституційний Суд України.
7. <https://supreme.court.gov.ua/supreme/> — Верховний Суд.
8. <http://www.reyestr.court.gov.ua/> — Єдиний державний реєстр судових рішень.
9. <http://www.president.gov.ua/documents/> — Офіційні документи на Офіційному представництві Президента України.
10. <http://www.kmu.gov.ua/control/> — Урядовий портал.
11. <http://www.minjust.gov.ua/> — Міністерство юстиції України.
12. <http://zakon.nau.ua/> — Професійна юридична система Мега-НаУ.

13. <http://www.ligazakon.ua/> — Ліга:Закон — головний правовий портал України
14. <http://www.nbuv.gov.ua/portal/> — Наукова періодика України на сайті Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Розробники навчально-методичних матеріалів:

Викладач дисципліни - професор кафедри цивільного права та процесу,
кандидат юридичних наук, доцент

_____ В.А.Ватрас

9 червня 2020 року

Схвалено кафедрою цивільного права та процесу 9 червня 2020 року, протокол № 11.

Завідувач кафедри _____ С. Д. Гринько

9 червня 2020 року

Погоджено

Декан юридичного факультету _____ С.А. Крушинський

9 червня 2020 року

Погоджено методичною радою університету 18 червня 2020 року, протокол № 8.

Голова методичної ради _____ І.Б. Ковтун

18 червня 2020 року